

REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN

TANULMÁNYKÖTET

OPERA SLAVICA BUDAPESTINENSIA
SYMPOSIA SLAVICA

**REFORMÁCIÓ ÉS KÁNON
A SZLÁV IRODALMAKBAN,
KULTÚRÁKBAN ÉS NYELVEKBEN**

TANULMÁNYKÖTET

SZERKESZTETTE

István Anna

**ELTE BTK
Szláv Filológiai Tanszék
Budapest, 2018**

A kötet megjelenését a Trefort-kert Alapítvány
és a Zuglói Szlovákok Önkormányzata támogatta

SZAKMAI LEKTOROK

Tuska Tünde
Várnai Dorota

MŰSZAKI SZERKESZTŐ ÉS TÖRDELŐ
Janiec-Nyitrai Agnieszka

© Szerzők, szerkesztő

Kiadja az ELTE BTK Szláv Filológiai Tanszéke
Felelős kiadó a Szláv Filológiai Tanszék vezetője
Sorozatszerkesztő Lukács István
A borítót tervezte Sellyei Tamás Ottó
Nyomdai kivitelezés Robinco Kft.
ISSN 1789-3976
ISBN 978-963-489-061-4

TARTALOM

ISTVÁN ANNA

A tanulmánykötet elé.....7

NYOMÁRKAY ISTVÁN

A reformáció jelentősége a szellemi életben9

VIG ISTVÁN

Nyelvhasználat a 16. századi Dalmáciában15

BAJZEK MÁRIA

Reformáció a 17-18. századi Muravidéken29

CSÁSZÁRI ÉVA

A 137. (138.) zsoltár szlovák-magyar, katolikus-református viszonylatban43

PAVIČIĆ MLADEN

Mojca Kumerdej *Kronosz Aratása* című regénye a szlovén reformáció és ellenreformáció tükrében.....53

JAKOVLJEVIĆ DRAGAN

Kiadói és nyomdai tevékenység a szerbek körében a középkor végén és az újkor hajnalán67

MENYHÁRT KRISZTINA

A protestánsok és a pravoszláv keresztények kapcsolatai az Oszmán Birodalom korában81

ISTVÁN ANNA

A magyarországi szlovákok evangélikus énekeskönyve és irodalomtörténeti hagyományai105

RÁGYANSZKY GYÖRGY

A Dűsevní Liszt (1922-1941) mint a muravidéki evangélikus nyelvtervezés forrása117

DUDÁS ELŐD

A reformáció és a nyugat-magyarországi horvátok.....129

ZSILÁK MÁRIA

A szlovák evangélikus irodalom gyökerei141

KISS SZEMÁN RÓBERT

Tájérombolás és tájépítés Kollár Észak-itáliai útirajz-ában – Keszthely, Zalavár, Zalaapáti151

URKOM ALEKSANDER

Vallási terminológia a jelentősebb magyar-szerb két-nyelvű szótárakban163

JANIEC-NYITRAI AGNIESZKA

Illúzió és dezillúzió között Comenius A világ útvesztője és a szűz paradicsoma című művében179

DUDÁS MÁRIA

A jó pap is holtig tanul, avagy magyar és bolgár frazémák pap kifejezéssel193

LUKÁCS ISTVÁN

A horvátok szerepe az erdélyi vallási küzdelmekben a XVII. század első felében203

MANN JOLÁN

A reformáció eszméjének interpretációja Miroslav Krleža műveiben213

A reformáció eszméjének interpretációja Miroslav Krleža műveiben

MANN JOLÁN

Abstract: One of the most common topics of the works of Croatian writer Miroslav Krleža is Christianity, with special regard to Protestantism. Although his essays are characterized by a negative judgement of Christianity, this issue emerges in a more complex way in his fiction works. Protestantism was discussed by him as a criterion of commitment to progress and belonging to Europe. Krleža reflected on emblematic figures of the Reformation Era including Erasmus of Rotterdam, Martin Luther, and their relationship, and Jean Calvin on several occasions, starting with his early diary notes, via his essays, to his novels. In the Reformation Movement, he emphasized social renewal and the struggle of the disenfranchised, and he compared the time of religious wars with the Europe of the Thirties.

Keywords: Erasmus of Rotterdam, Martin Luther, Jean Calvin, Miroslav Krleža, Protestant Reformation

Az egykor tiszteletbeli magyar íróként számon tartott Miroslav Krleža (1893–1981) horvát író műveinek a kereszténység/keresztyénség az egyik leggyakoribb és legjellemzőbb témája. Műveiben Krleža sokféleképpen közelítette meg a vallási kérdéseket, az egyházszervezet(ek)et, a kereszténység mitológiai-vallási képzeteit, valamint erkölcsi normarendszerét és világnézeti alapját. (KRAVAR 1993: 509) Fikciós művein (elbeszélésein, regényein, drámáin és költői művein) kívül a téma a maga szerteágazó összetettségében folyamatosan jelen van a deklaráltan nem fikciós műveiben (esszéiben, naplóiban, utleírásaiban) is. Ez utóbbi írásaiban a témát különböző elméleti és ideológiai nézetek szempontjából tárgyalja – hol a művelődéstörténész, hol baloldali társadalmi mozgalmak aktivistája, hol pedig történetfilozófiai értekezések szerzője szerepében. Krleža esszéisztikus műveire összességében – a bennük do-

mináló baloldali ideológiai nézetek miatt – a kereszténység negatív megítélése a jellemző. Meg kell azonban jegyezni, hogy fikciós műveiben ennél szinte mindig jóval árnyaltabb a kép.

A kereszténységre vonatkozó alapvetően polemikus hozzáállását jelentősen árnyalja a protestantizmus és az eretnek szektaként elítélt mozgalmak (patarénizmus, bogumilizmus) iránt mutatott szimpátiája. A protestantizmus egyike lesz esz-széisztikus művei legfontosabb témáinak. Hasonló történeti jelentőséget tulajdonított a bogumilizmusnak és a protestantizmusnak, melyek, nézetei szerint, eszmei, vallási és társadalmi jelentőségük szempontjából rokoníthatók egymással akkor is, ha esetükben egyidejűségről, vagy a protestantizmus részéről a bogumilizmushoz való tudatosított kapcsolódásról nem beszélhetünk. Tovább árnyalja a képet, hogy a huszitizmus mozgalmának értékelése szintén ehhez a kérdéskörhöz tartozik Krleža pályáján. A továbbiakban terjedelmi korlátok miatt ennek az összetett kérdéskörnek csak egy szeletével foglalkozom: a reformáció korának emblematisztikus alakjaira vonatkozó reflexióit tárgyalom Krleža műveiben.

A protestantizmust és ahhoz kapcsolódóan az imént említett egyéb vallási és társadalmi mozgalmakat Krleža a haladás iránti elkötelezettség és az Európához való tartozás ismérveként tárgyalja, hasonlóan a magyar közgondolkodásban is ismert érveléshez. A második világháború után a hozzá hasonló irodalmi tekintéllyel rendelkező Illyés Gyula ennek a gondolatnak a mentén írja az először 1936-ban megjelent, Petőfiről írott monográfiájának 1963-as bővített változatában: „Mert meddig terjed Európa? Ameddig a sajtóságtól eszméi, vagyis a civilizációja. Hogy egy nemzet Európához tartozik-e vagy nem, s mióta tartozik oda, azt ilyesféle kérdések döntenek el: részt vettél a keresztesháborúban? A reformációban? Voltak jakobinusaid?” (ILLYÉS 1963: 191)

Krleža *A kirándulás Magyarországra 1947* útirajzában *Ludoviceum* című alfejezetében egy korai drámájának cselekményét foglalja össze, melynek főhőse egy hitében meghasonlott protestáns lelkész:

„A fogdában (a tisztí becsület fogalmára vonatkozó stilisztikai kitérésemet követően) egy protestáns lelkészlől írok drámát, aki nem hisz istenben. A lelkész özvegy, öreg édesanyjával él együtt egy elhagyatott udvarházban egyfajta rosmersholmi Rosmerként. A lelkész nem hisz istenben. Egész éjjel nietzscheánus, emberfeletti, ateista elképzelésével viaskodik. Végül döntésre jut. Elhatározza, a második felvonásban, hogy erkölcsi meggyőződéséhez híven beszélni fog erről: isten nemlétéről. Nehéz küzdelmek után, a harmadik felvonásban, el is mondja ezt szöszékéről ostoba nyájának, de a tömeg meglincseli. Függöny.” (KRLEŽA 1985: 195)

Bár Krležának ez a drámapróbálkozása nem maradt fenn, később egy 1976. júniusi naplófeljegyzésében még utal rá, melyben a keletkezés idejét 1913 nyarára pontosítja (KRLEŽA 1988: 100). Hat korai, idővel „legendák” gyűjtőnévvel közölt drámája közül kettő az emberiség két nagy alakjáról szól, az egyik Kolumbusz Kristófról, (1918), a másik Michelangelo Buonarrotiról (1919). Ezeknek az ún. génuszdrámáknak – melyeket egy hőrospentalógia egyes darabjaiként képzelt el az író – további tervezett főszereplői Kant és Goya lettek volna. Az ötödik darab a legkorábban elkészült *Legenda* (1914), amelynek főszereplője Jézus. A génuszdrámák problematikájára emlékeztet a vívódó lelkészlől szóló említett korai drámatervezet is, hiszen azok a tömegből kiemelkedő, nagy eszmék által vezérelt és útkeresésük során megtört, magányos, a környezetükkel szembekerülő hősoket állítják középpontba.

A reformáció elindítójának, Luther Mártonnak az alakja már igen korán, húszas éveinek elején és irodalmi munkásságának kezdetén elkezdte foglalkoztatni Krležát. 1916-os keltezésű, de csak 1956-ban publikált naplójegyzete szerint „barbár szónoknak” tartja, igaz, ez éppúgy tekinthető dicséretnek, mint bírálatnak a részéről. (KRLEŽA 1981a: 77) A reformáció legfontosabb személyiségeinek a társadalmi folyamatokban betöltött szerepét vizsgálja, és bár az emberiség kiemelkedő alakjainak tekinti őket, gyakran bírálja is tetteiket. Luthert naplójában a fent idézett bejegyzést követően másfél hónappal a jezsuitákhoz hasonlítja: „Luther elmondhatatlanul zavaros a konfliktusaiban. Durván hazudik. A jezsuiták

tőle tanulták, hogy a cél szentesíti az eszközt. Csak kevés ember tudott úgy gyűlölni és annyi gyűlölködést kelteni, mint Luther.” (KRLEŽA 1981a: 77)¹

Képzőművészeti tárgyú esszéiben a protestantizmus témája gyakran az esztétikum értékelésének problémája kapcsán merül fel. 1933-ban megjelent Krsto Hegedušić *Dráva menti motívumok* című albumához írt előszavában az ikonoklasmus jelenségének folyamatában Luther nevének említésével a reformáció puritanista törekvéseire is utal:

„A nyolcadik századtól Lutherig, a képrombolóktól kezdve napjainkig az emberek mint hiábavaló és fölösleges dolgot dobálják ki a művészi szépet az Úr templomából, korunk utilitaristái pedig, mint Csernisevszkij is (aki azt állítja, hogy a kolbász fontosabb Shakespeare-nél), nem sokban különböznek a nyolcadik század bizánci iskoláinak képrombolóitól.” (KRLEŽA 1965: 565)

Egy évvel később Heinrich von Kleistről írt esszéjében, a német író *Kohlhaas Mihály* című kisregényében szereplő „refinált dialektikájú doktor Luther” alakját ítéli el, aki „a félhomályos wittembergi jelenet démoni pillanatában magává a Sátánná változva át, megtagadja az igazát kereső Kohlhaastól a gyónás és áldozás szentségét.” (KRLEŽA Miroslav, 1979: 119) Kleist kisregényében Krleža értelmezése szerint Luther elmaradott, az idők szavát, a társadalmi törekvéseket, a jogaihoz ragaszkodó polgárság és a korszak parasztlázadásaiban azokat a maga számára is kivívni akaró küzdő parasztság szándékait nem értő, dogmatikus alak:

„Luthert, az egyház forradalmi hullámának jelképét itt mindössze néhány vonás rajzolja meg üres és köpönyegforgató, együgyű dogmatikusként: mint olyan papagájt, amelynek a csőrében holtak a betűk, mint olyan ideológust, aki még mindig feudális módon építkezik, jelleme pedig az élő emberi szív és érzés minden érve számára vak és megközelíthetetlen. A széleskörű népi igazságérzet és a törvény betűje száraz, feudális egyházi értelemzésének pokolian kétélű kétértelműségét a maga teljességében örökölték meg ezek a klasszikus könyvoldalak.” (KRLEŽA Miroslav, 1979: 119)

1 A Krleža-idézetek forrásai a létező magyar fordítások. A horvát eredetire akkor hivatkozom, ha az idézetnek nincs magyar fordítása, vagy az nem elég szöveghű. Az ilyen esetekben saját fordításban közlöm az idézett művek részletét.

A Róma ellen fellépő Luther, Krleža szerint, a feudális kompromisszum jegyében, sőt annak ideológusaként fordulva szembe a radikális társadalmi mozgalmakkal, végül tönkretette a reformáció – Krleža értelmezésében elsősorban mint társadalmi, szellemi megújulás – mozgalmát.²

Ahogy ezt Spiró György is kifejtette Krleža-monográfiájában, a horvát író 1938-ban megjelent *Az ész határán* című második regényének világirodalmi példája Kleist kisregénye volt. Ennek a regényének a lázadó főszereplőjében Krleža a támasztalan Kohlhaas Mihályt írta meg, akinek személyes ügye nem válhat világtörténelmű jelentőségűvé, ahogyan azzá vált a kleisti értelemezésben, mely Kohlhaast egy új erkölcsiség öntudatlan megtestesítőjeként ábrázolja. 1938 Európájában azonban a személyes lázadás csak egy időközben múlttá vált erkölcsiség nevében történhetett meg. (SPIRÓ 1981: 253–254.) A regényben Luther neve és a reformáció kérdése érintőlegesen és a katolicizmussal való szembenállás kontextusában bukkan fel, hol a „Róma barokk színi előadásában, jezsuita harangzúgásának kifulladásában haldokló örök várost (Luthertől a marxizmusra kitérő utolsó pápai enciklikáig)” említve (KRLEŽA 1954: 262), hol pedig a felekezetektől magát függetlenítő ateista lázadó kívülálló szerepét hozva fel példának: „Egyébként sokkal bonyolultabb a gondolat szellemi magaslatán istentelennek lenni, mint szerzetesi tökfilkónak, aki háromszor kiköp, ha Luther nevét hallja; akárcsak az ortodox izraelita, ha gójjal fogott kezét.” (KRLEŽA 1976: 59)

A protestantizmus témája szempontjából kiemelkedően fontos Krleža *A Rotterdami Erasmusról* című, 1942-ben, néhány nappal a Sztálingrád ellen indított német offenzíva előtt írt, ám csak 1953 elején megjelent esszéje. Erasmus kora Európájának szellemi megújulását képviselte, s ily módon tevékenysége a reformáció előzményeként is felfogható. A megújulást azonban a reformáció vezéralakjaival, elsősorban Lutherrel ellentétben a katolicizmuson belül gondolta el és nem volt

2 Krleža ezt az állítását Luther *Erklärung* [sic!] *zum Frieden*, (helyesen *Eine Ermahnung zum Frieden*) és a *Wider die räuberischen und mörderischen Bauern* című műveiben kifejtettékre alapozza.

híve az egyházszakadásnak, ahogyan semmilyen drasztikus, erőszakos megoldásnak sem. Erasmus végül akarata ellenére szembekerült Lutherrel. 1524-ben *A szabad akaratról* című írásában az egyik legfontosabb vallási dogma kérdésében kezdett vitát vele, melynek során kettejük nézetei végleg eltávolodtak egymástól.

„Luther *A megbéklyózott akarat* [sic! *A szolgálai akarat*] című könyve, mint Erasmus *A szellem szabadsága* [sic! *A szabad akaratról*] című művére írt replika inkább egy fecsegő, mint nehézkes könyv, amelyre az öreg rutinos vitatkozó tíz napon belül válaszol a *Hyperaspistesszel*, hogy lecsendesítse a kárörvendőket, akik örömeiket lelik az esetben.” (KRLEŽA 1965a: 360)

Krleža a harmincas években kezdett el foglalkozni Erasmusszal, amikor a humanista gondolkodót újra felfedezte magának Európa. Erre közvetlen alkalomként Erasmus halálának négyszázadik évfordulója szolgált 1936-ban, amikor legfontosabb műveit számos fordításban újra kiadták és olyan írók foglalkoztak vele, mint Robert Musil (MUSIL 2000: 280–302), Stephan Zweig (ZWEIG 1934), vagy őket megelőzően még 1924-ben a történész Johan Huizinga (HUIZINGA 1995). Krleža írásaiban 1936-ban említi először Erasmus nevét, ill. főművét, *A balgaság dicséretét*. A már említett *Az ész határán* című regényének első fejezete *Az emberi butaságról* címet kapta, a regény főhőse pedig olvasta Erasmus műveit. *A Rotterdami Erasmusról* című esszéjében foglalkozott a legbehatóbban a humanista alakjával, annak vívódásait a magáénak érezte. Erasmus korának, a vallásháborúk Európájának problémáiban továbbá a maga kora visszásságaira ismert. Az említett írókhoz hasonlóan Krleža is rokonságot érzett Erasmussal, aki éppen úgy, mint ők, egyedül maradt saját korának a gyakorlatban megvalósult eszméivel, vallási irányzataival szemben. Erasmus sem a katolicizmus működő gyakorlatával, sem az időnként szélsőséges fanatizmusba torkolló reformációs irányzatok törekvéseivel nem értett egyet, hasonlóan a 20. század harmincas éveinek európai totalitárius diktatúráival szemben álló polgárhoz. Erasmus példája különös aktualitást kapott a harmincas évek Európájában a tekintetben, hogy mi

a teendője az értelmiséginek a fanatizált erőszak idején: semleges szemlélőként csak magában kommentálni az eseményeket, vagy a veszélyt és a nyilvánvaló kudarcot is vállalva hangosan felszólalni. (LASIĆ 1993: 233)

Az ellentmondások iránt kimondottan fogékony, antiteitikus szerkezetekben gondolkodó Krleža esszéjében az erasmusi dilemmában kifejezésre jutó különböző szembenállásokat tematizálja: értelmiségi *vs.* tömeg, költő *vs.* hatalom, gondolkodó *vs.* fanatikus fantaszta, pacifista *vs.* harcos, szkeptikus értelem *vs.* fanatikus hit stb. Ezeket a szembenállásokat alapvetően szkeptikus történelemszemléletének megfelelően nemcsak aktuálisnak, hanem örökérvényűnek is tekinti. Ellentmondásos saját viszonyulása is e dilemmákhoz, mert Stefan Zweig állásfoglalásától eltérően, aki maradéktalanul Erasmus mellé állt és esszéjében azonosult vele, Krleža, bár elismeri Erasmus nagyságát és értékét, nem tud azonosulni a független értelmiségi eszméjével. Stanko Lasić Zweig viszonyulására a „szintetikus identifikáció” fogalmát használja, amely lényegesen eltér Huizinga történeti távolságtartó elemző módszerétől (LASIĆ 2004: 214) is. Ezzel szemben Krleža a független értelmiségi eszméjét nemcsak kivitelezhetetlennek, s egyúttal utópikusnak gondolja, hanem erkölcsileg elfogadhatatlannak is. Szerinte ugyanis az értelmiséginek mindig választania kell az adott pillanatban leghaladóbbnak ítélt mozgalom javára. Ugyanakkor ragaszkodnia kell saját független véleményéhez is. Ezt a viszonyulást Lasić „ambiguus identifikáció”-nak nevezi (LASIĆ 2004: 214).

Amiben viszont Krleža fenntartás nélkül Erasmus mellé állt, az a kritikus álláspont, amelyet a humanista a műveletlen tömeggel és embertelen hatalmi gépezetekkel (a katolikus egyház és a reformáció önmaga ellen forduló mozgalmival) szemben foglalt el. A *balgaság dicséretének* szarkazmusa is nagyon közel állt az alapvetően ironikus hangoltságú krležai szövegvilághoz, melynek a „tökéletes stiliszta” bármely sora mintául szolgálhatott volna, de még inkább rokon azzal Erasmus kiterjedt levelezésének polemikussága. Krleža esszéjében olyannyira magáévá teszi Erasmus nézeteit, saját

szavaival „szabadon idézett parafrázisok” formájában, hogy legtöbbször nem tudható, a maga vagy Erasmus gondolatait közli-e.³

Horvátul először 1936-ban jelent meg *A balgaság dicsérete* (ERAZMO 1936), míg az első magyar fordítás már 1914-ben napvilágot látott (ERAZMUS 1914). Krleža azonban a mű újabb magyar kiadásáról a Pester Lloyd 1942-ben közölt recenziójára⁴ reflektált esszéjével. Az új magyar kiadásra 1942-ben a Szociáldemokrata Párt vállalkozott, a fordítás is új, Lányi Margit munkája.⁵ Krleža esszéjének magyar vonatkozásai közül tehát kiemelendő megírásának közvetlen indítéka, a Pester Lloyd recenziója (a Budapesten megjelenő német nyelvű lapot Krleža rendszeresen olvasta), ill. az esszé publikálásának dátuma, 1953, a Sztálin halálát közvetlenül megelőző időszak, Jugoszlávia és a keleti blokk országainak, köztük Magyarország viszonyának mélypontja. Az esszé keletkezésének és publikálásának háttérében két totalitárius rendszer – a hitlerizmus és a sztálinizmus – fenyegető tapasztalata áll. A Pester Lloyd negatív recenziójára, ill. annak hátterére Krleža több alkalommal is kitér esszéjében. Feltűnően sokszor, összesen hét alkalommal is utal rá, és az esszé felütését és zárlatát is ehhez kapcsolja:

„A Pester Lloydban megjelent egy recenzió Erasmus *A balgaság dicsérete*-nek második magyar fordítása alkalmából. A recenzió klerikálisan baná-

3 Az esszé első folyóiratban közölt szövegkiadásához képest a későbbi kötetbeli megjelenések esetében tipográfiaileg elkülönültek az Erasmus-idézetek szabad parafrázisai. Nem tudjuk, hogy milyen forrásban olvasta Krleža Erasmus leveleit, de a 20-as, 30-as években több olyan német, francia vagy akár magyar nyelvű monografikus mű is megjelent Erasmusról, amelyben bőven olvashatók idézetek a levelezésből és amelyekhez Krleža hozzájuthatott Zágrábban. (LASIĆ 2004: 221)

4 t., 1942: Das Lob der Narrheit neu übersetzt, *Pester Lloyd* 89, 193. sz. 26. August: 10.

5 ERAZMUS Rotterdami, 1942: *A balgaság dicsérete*, ford. Lányi Margit, Budapest: Szociáldemokrata Párt. Erasmus művének újabb kiadásai: *A balgaság dicsérete*; [ford., magy., és bev.] Kardos Tibor, Budapest: M. Helikon, 1958, 1960; Budapest: Európa, 1987, 1994; *Móriás enklámban: A Balgaság dicsérete. Rotterdami Erasmus előadása a Balgaság képében*, ford. Kardos Tibor, Budapest: M. Iparműv. Főisk., 1977; Budapest: Helikon, 2016; *A balgaság dicsérete*, ford. és jegyz. ell. Bodor András, Bukarest: Tud. Kiadó, 1960.

lis, klerikálisan illedelmes, képmutató és (természetesen) teljesen elutasító. Erasmus a recensens szerint azok közé a negatív és destruktív írók közé tartozik, akik a mai európai pusztulást okozták. [...] A Pester Lloyd (1942 augusztusában) úgy véli, hogy a »Humanitas Erasmiana« fogalma korrozív fogalom, s hogy Erasmus sokban hozzájárult ahhoz, hogy a valóságos etikai és társadalmi fogalmak veszítettek valódi értékükből. A Pester Lloyd úgy véli, hogy ma, amikor a magyar ifjúság a Don mellett pusztul el, egyáltalán nem helyénvaló, hogy ilyen destruktív író fordítsanak, mint Erasmus.” (KRLEŽA 1965a: 327–328)

Krleža a Pester Lloydot a Horthy-rendszer szócsöveként mutatja be, és e rendszer ideológusaként említi Szekfű Gyulát is. (KRLEŽA 1965a: 328) Krležát azonban a Pester Lloyd recenziójára vonatkozó idézett részben szemmel láthatóan elragadták indulatai. Túloz, amikor a nyúlfarknyi, inkább udvariasan semmitmondó, éppen csak szignózott szerzőjű recenzióknak ilyen határozott Erasmus-ellenes szándékot tulajdonít. Krležát valószínűleg a Pester Lloyd egyéb cikkei irritálták, melyek egyes megállapításait kontaminálhatta e recenzió kapcsán, hiszen e lap által képviselt kurzus ellenfeleként olvas-ta ezeket. Ebben a kontextusban érezhette bántónak akár már azt is, hogy az általa kétségtelenül Európa egyik legnagyobb gondolkodójának tartott humanista munkásságához a Pester Lloyd, akár csak egy fordításrecenzió erejéig is, egyáltalán hozzászólt.

Luther és a reformáció mozgalma Krleža értelmezésében a katolikus egyház üzleti vállalkozása ellen, annak tisztességtelen és hazugságra épülő monopóliumával szemben lép fel:

„Luther rajtaütött a cinkosok céhén, amely mindennapos kenyérének tekintette a pokollal való fenyegetőzést. Attól tartva, hogy valaki elvitatja infernális monopóliumait, az egyházi arisztokrácia fellázadt e barát ellen, mert tudatában volt, hogy nem lesz miből élnie, ha elveszik tőle a luciferi folyószámlából származó jövedelmét, amit a Vatikán hivatalaiban úgy könyvelnek el, mint túlvilági szolgáltatásokból befolyó járandóságokat.” (KRLEŽA 1965a: 343)

Ebben a leegyszerűsítő, de kétségtelenül szellemes leírásban nem lehet nem észrevenni a tudatos anakronizmussal egyfajta osztályharcosként bemutatott Luthert, akinek igazságsz-

tó fellépésében a népakarat megnyilvánulását érhetjük tetten. Krleža Luther-képének negatív oldala éppen abból fakad, hogy Luther szerinte idővel szembekerült az igazát kereső néppel és népfiakkal (l. Kolhaas Mihály alakjáról írottakat és a parasztlázadások Luther általi elítélését), eltaszítva magától a néptribunus szerepét. Erasmus pedig Krleža olvasatában azt rótta fel Luthernek, hogy bár „...jól kezdte, hogy sok dologban igaza volt, de egyetlenegy dologban csúfosan melléfgott: megfedkezett róla, hogy a választóhercegek éppolyan istentelenek, mint a római bíborosok!” (KRLEŽA 1965a: 355) 1936-ban, Erasmus halálának 400. évfordulója évében jelent meg Krleža egyik főműve, a *Petrica Kerempuh balladája* (KRLEŽA 1959), melynek tág horizontú történelmi víziójában Erasmus kora jelenik meg a leghangsúlyosabban – a Dózsa György vezette magyar és a Matija Gubec vezette horvát – parasztlázadások közép-európai hátterével. A hasonló tematika miatt említi Móricz betyárregényeit is az Erasmus-esszé első oldalán szintén a Pester Lloyd elmarasztaló megjegyzésére hivatkozva: „A nekünk mindenekfölött kedves Pester Lloyd általános – úgyszólván – erkölcsi kozmogóniájának keretében Móricz Zsigmond Rózsa Sándorról szóló regénye⁶ csak egy hitvány zsvány- és rablóvilág apológiája. Rózsa Sándor (a Pester Lloyd szerint) nem volt más, mint egy »közönséges útszéli rablóvezér«, márpedig ma semmi értelme sincs megregényesíteni egy bűnöző életrajzát, mert valóban »Nagy történelmi időkét« élünk, olyan kort, amely végleg elhatározta, hogy leszámol a rablóvilággal a történelemben és a nemzetközi politikában.” (KRLEŽA 1965a: 327) Krleža ironikus „idézetei” Keresztury Dezső a *Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét* című utolsó Móricz-regényről írt kritikájára (KERESZTURY 1942: 12) vonatkoznak. Keresztury 1937-től 1943-ig a Pester Lloyd irodalmi, majd kulturális rovatát vezette, ebben a minőségében írt a Móricz-regényről, ahogyan egy évvel korábban a tervezett Rózsa Sándor-trilógia első részé-

6 Móricz Zsigmond Rózsa Sándorról szóló két regénye 1941-ben (*Rózsa Sándor a lovát ugratja*. Budapest: Athenaeum) és 1942-ben (*Rózsa Sándor összevonja a szemöldökét*. Budapest: Athenaeum) jelent meg.

ről (KERESZTURY 1941) is, valamint nem sokkal később itt jelent meg Móriczról írt nekrológja is (KERESZTURY 1942). Tény, hogy Keresztury kritikájában nem szerepelnek olyan megállapítások, melyeket Krleža esszéjében „idéző” és 1942 augusztusában más hivatkozás a regényről a Pester Lloyd-ban nem jelent meg. Keresztury értő kritikája részben jogos, hiszen maga Móricz is csak első változatnak tartotta a szóban forgó regényét. Keresztury kritikája a szerző véleményével összhangban mutat rá a mű egyenetlenségeire, de korántsem azzal az ideológiai hangsúllyal, melyet Krleža interpretációja neki tulajdonít. Kérdés, hogy Krleža olvasta-e Móricz regényét, vagy csak másodkézből, azaz Keresztury kritikájából és esetleg más híradásokból szerzett róla tudomást, az azonban valószínű, hogy a mű tematikája közel állhatott hozzá, s így ideológiai támadást vélt feltételezni a nem egyértelműen afirmatív hangvételű kritikában.

Visszatérve az Erasmus-esszé Luther-képéhez, Krleža szerint Erasmus nemcsak elismeri, hogy Luther mögött tömegek állnak, hanem az isteni akarat megnyilvánulásának is tekinti fellépését, ennek ellenére mégsem tud sem annak céljaival, sem nézeteivel azonosulni. Attól tart, hogy a háborús viszonyok és a bizonytalan közállapotok eluralkodása végveszélybe sodorhatják a keresztény civilizációt, pedig csak e civilizáció megőrzése biztosítja az emberhez egyedül méltó életet:

„Igaz, hogy még nem volt halandó, aki történelmi fellépése első pillanatában akkora dicsőséget aratott volna, mint Luther, s ez annyit jelent, hogy Luther nem személyesen beszél, egyedül a maga nevében. Európa hívó tömegei nem reagálhattak volna oly spontánul, ha Luther tételei saját személyes ügye lett volna, s ha arról, amiről Luther beszél, nem csipogtak volna előtte régen az összes verebek. A csöndület itt van, számolni kell vele, megmozdult a fekete tömeg, s ez öldöklést, istentelenséget és gyújtogatást jelent.” (KRLEŽA 1965a: 352)

Krleža elkötelezett baloldaliként (sőt ennek ellenére is) elég jól tájékozott volt a harmincas évek Szovjetuniójában történetekkel kapcsolatban, tudott a koncepciós perekről, melyeknek több ifjúkori barátja esett áldozatul, és Erasmus-esszéje megírása előtt két évvel, 1940-ben a zágrábi lakásának aajtán ko-

pogtató ismerősétől, a politikailag meghasonlott Pavle Basta-
jićtól, aki a szovjet Belügyi Népbiztosság (NKVD) bérgyilkos
ügynökeként addigra maga is üldözötté vált, több konkrét
részletet is megtudhatott a rendszer módszereiről. Amikor
tehát Erasmus koráról ír, nem is annyira bújtatottan saját ko-
ráról beszél: „Ha valaki azt mondja, hogy kételkedik az egyik
vagy másik tétel egyedül helyes és üdvözítő igazságában, ha
valamely bolond ki meri jelenteni, hogy nem egészen biztos
benne, pontos-e ez vagy az az ördögi szillogizmus, azonnal
a gyanúsítottak listájára helyezik, mint ellenséges ügynököt.”
(KRLEŽA 1965a: 356)

Bár Krleža az esszé írása idején feltehetően nem is-
merte Huizinga Erasmus-könyvét, hasonlóan érzékeny
volt a válságjelenségekre, mint a holland történész vagy
mint a német filozófus, Oswald Spengler. Erasmus kora
a válságjelenségek tanulmányozói számára példaértékű, hi-
szen valójában egy korszakhatárt jelöl, amikor a reneszánsz
humanizmus szellemisége kezdte lebontani a középkori ke-
resztény, s ily módon akkor még valóban egységes Európát:
„... ez volt Erasmus sorsa és hivatása abban a miénkhez oly
hasonló korban, amelyben a két történelmi periódus határán
az európai civilizáció elvesztette a maga belső képét és stílusát
(1521–1942).” (KRLEŽA 1965a: 329) Krleža Európa válságára
persze elsősorban saját korának történései szempontjából rea-
gált és a válság tetőpontjának az első világháborút tekintette.
Erasmus-esszéjének sajátossága, hogy a kronologikussággal
szakítva, asszociációk mentén tárgyalja témáját:

„Európa intellektuális ernyedtségének történelmi pillanatában, amely-
ben minden úgy elhízott, mint a vénülő heréltek, s kappanháját eresztett
a pápai szellem is, amikor kehesedni kezdett az egyház szelleme, s be-
következett a tehetség és az ész fojtó bágyadtsága, amikor a beképzelt és
fennhéjázó egyházi proletariátus oly erőszakosan hangoskodva járkált
a világban, mint a Civilizáció ítélőbírája (mintha az egész emberi tudást
magába hörpintette volna), amikor rendszeresen és következetesen le-
becsültek minden emberi érzést, s csak a pápai, vatikáni rangok hierar-
chiáját tartották becsben (amelynek értelmében az ember csak a püspöki
süvegnél és jóvedelmeknél kezdődött), ebben a pillanatban Erasmus az
elsőök között volt, aki felismerte, hogy nem vagyunk messze az emberi
szellem és ész alkonyától, s hogy az ördög jó éjszakát mondott a nyu-
gat-európai civilizációnak!” (KRLEŽA 1965a: 331–332)

Mindazonáltal Krleža értékrendjében nemcsak Erasmus, hanem Luther is az emberiség nagyjai közé tartozott, akiről már gyerekkorában, ministránszkodása idején is így gondolkodott. Erről tanúskodik a korai éveire visszaemlékező *Agrami gyermekkorom 1902–1903* című lírai emlékirata, melyet ugyanúgy 1942-ben írt, mint Erasmus-esszéjét:

„Fantasztikus, költői, időn kívüli »alteregónk« léggömbökkel utazott, piros labdaként suhant át a világon, holdfényben ábrándozott, szökökutak zenéjét hallgatta, lovakat, lovarnókat, cirkuszokat, clownokat, laterna magicákat nézett és a bársonyruhas dán királyfi életét élte, miközben a szentmiséknél segédkezett. A történelmi események plasztikus képzete (Karthágó, Róma, Athén, Hannibál, Luther, Robespierre, illetve e fogalmak pátosza), a naprendszer modellje, a világmindenség törvényei, a földgolyó fölfoghatatlan halk mozgása a térben, s állandó, visszatérő pszichózisok az első keresztények üldöztetésének témájára.” (KRLEŽA 1965b: 238–239)

Ha Krleža Luthert nem ítélte meg egyértelműen pozitívan, akkor a reformáció másik nagy alakját, Kálvint még kevésbé. Kálvint Paracelsusról szintén 1942-ben írt esszéjében és az 1946-ban írt Hamlet Vesalius „Anatómiájából” címűben „nagyobb formátumú laikus lázadóként” írta le, aki Szervét Mihály megégetésével éppúgy „középkori bűnözővé” (KRLEŽA 1979a: 311) és „a legközépkoribban fanatikusan vallásossá” vált, mint a Giordano Bruno, Vesalius, Campanella és mások haláláért felelős Szent Hivatal. (KRLEŽA Miroslav, 1979b: 246)

Krleža a korábbiakban már említett szkeptikus, a dolgok alapvetően változatlan és folytonosan ismétlődő körforgása-ként felfogott történelemszemlélete mindezek ellenére rokoniható Kálvin eleve elrendelésről szóló tanáival. A *Régmúlt napok* című naplókban az 1916-os évnél megjelent *Sok, s végül semmi* című aforizmagyűjtemény „Golgota” című darabjában olvashatók az alábbi sorok:

„Mindazonáltal állni a Golgotán és tudni, hogy ez egy és ugyanaz a variációja ugyanannak az egy és mindig egyformán unalmas, úgyszólván a kezdetektől létező témának: egyetemes és isteni törvény, hogy a gyer-tya lángjának az a sorsa, hogy lobogjon, a lepkének pedig, hogy mint megpörköltödött rongy, lehulljon szárnyai üszkös bűzébe.” (KRLEŽA, 1977a: 177)

IRODALOM

- ERAZMO Rotterdamski, 1936: *Pohvala gluposti*, ford. Ivan Esih. (Stefan Zweig: *Trijumf i tragika Erazma Rotterdamskog*) Zagreb: Binoza.
- ERASMUS Rotterdami, 1914: *A balgaság dícsérete*, ford. Szabó András. Budapest: Athenaeum [2. kiadás: 1922; Reprint: 1999]).
- ILLYÉS Gyula, 1963: *Petőfi Sándor*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó.
- HUIZINGA Johan, 1995: *Erasmus*; ford. Gera Judit, Budapest: Európa.
- KERESZTURY Dezső, „[Móricz Zsigmond: Rózsa Sándor 1-2.]” *Pester Lloyd*, 88, Nr. 176. (Morgenblatt) (1941)
- –, „Siegmond Móricz” *Pester Lloyd*, Nr. 201. (Abendblatt), (1942)
- KERESZTURY D. v., „Ein Epos in Prosa” *Pester Lloyd*, 89, Nr., 191. (Morgenblatt) 23. August (1942).
- KRAVAR Zoran, 1993: Kršćanstvo. *Krležijana 1. (A–Lj)*. Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža”, 509–511.
- KRLEZSA Mirosláv, 1959: *Éjtszakának virrasztója: Petrica Kerempuh balladáí*. CSUKA Zoltán (ford.) Budapest: Magyar Helikon.
- KRLEŽA Miroslav, 1954: *Na rubu pameti*. (Sabrana djela Miroslava Krleže, sv. 2.) Zagreb: Zora, 1954.
- –, 1965: Előszó Krsto Hegedušić Dráva menti motívumok c. albumához. *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Szeli István (ford.) Budapest: Európa, 548–590.
- –, 1965a: Rotterdami Erazmusról. *Kirándulás Oroszországba: Esszék*. Szeli István (ford.) Budapest: Európa, 325–368.
- –, 1965b: Agrami gyermekkorom 1902–1903. *Versek. Emlékiratok*. Ács Károly és Csuka Zoltán (ford.) Budapest: Európa, 229–293.
- –, 1976: *Az ész határán. Regény*. Csuka Zoltán (ford.) Budapest: Európa.

- -, 1979: „Nekoliko riječi o Heinrichu Kleistu“, in *Evropa danas. Eseji i članci* 3., szerk. Anđelko MALINAR. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje). 113–126.
- -, 1985: „Izlet u Mađarsku 1947“, in *Putovanja. Sjećanja. Pogledi: Putopisi* 2., szerk. Ivo FRANGEŠ. Sabrana djela Miroslava Krleže (Sarajevo: Oslobođenje): 141–199.
- -, 1977a: *Davni dani* 1. *Dnevnik* 1. 1914–17. Prir.: Anđelko Malinar. (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje.
- -, 1977b: *Dnevnik* 5. 1958–69. Prir.: Anđelko Malinar. (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje
- -, 1979a: „O Paracelzu“, in *O Erazmu Rotterdamskom: Eseji i članci* 2., Prir.: Anđelko Malinar. (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje, 253–320.
- -, 1979b: „Hamlet iz Vesalove „Anatomije“, in *O Erazmu Rotterdamskom: Eseji i članci* 2., Prir.: Anđelko Malinar. (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje, 243–251.
- -, 1988. *Zapisi sa Tržiča: Zapisi i eseji* 4. Ivo Frangeš (szerk.) (Sabrana djela Miroslava Krleže) Sarajevo: Oslobođenje.
- LASIĆ Stanko, 1993: Erazmo Rotterdamski. *Krležijana* 1 (A–Lj). Zagreb: Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, 232–233. <http://krlezijana.lzmk.hr/clanak.aspx?id=1493> (Utolsó letöltés: 2018.08.03.)
- -, 2004: Tri moderna pogleda na Erazma Rotterdamskog: Huizinga, Zweig, Krleža. *Članci, razgovori, pisma*, Zagreb: Gordogan, 205–225.
- MUSIL Robert, 2000: A butaságról. *Esszék*. Földényi F. László (szerk.), Györffy Miklós (ford.) Pozsony: Kalligram, 280–302.
- SPIRÓ György, 1981: *Miroslav Krleža*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- ZWEIG Stephan, 1934: *Rotterdam Erasmus diadala és bukása*, Horváth Zoltán (ford.) Budapest: Rózsavölgyi. [Későbbi magyar kiadások: 1945, 1993]